

5. De jaren zeventig: op de wieken van Wiegel

De jaren 1972-1982 zou men kunnen typeren als de gouden tijd van de VVD. Haar electoraat groeide van 14 % naar 24 %, haar ledental verdrievoudigde, haar aandeel in het bestuur van gemeenten, provincies en Rijk nam naar verhouding toe. Zij boekte deze successen onder leiding van Hans Wiegel, die de partijlijst aanvoerde bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972, 1977 en 1981.

De bloei van de VVD voltrok zich tegen de achtergrond van andere gebeurtenissen: teruggang van de economische groei en groeiende werkloosheid, toenemende aandacht voor milieuproblemen, individualisering en liberalisering van zeden, verdergaande ontkerkelijking en ontzuiling in Nederland. De drie confessionele partijen ARP, CHU en KVP, bedreigd door voortdurende afkalving, besloten samen te gaan in het Christen Democratisch Appèl (CDA). De PvdA trok een aantal kiezers uit confessionele kring, maar groeide minder constant dan de VVD. D66 schommelde nog veel sterker, in kiezers- en ledental. De overige, kleinere partijen verloren gestaag aan betekenis. DS'70 verdween in 1981 uit de Tweede Kamer en zou zich in 1983 opheffen; de Boerenpartij verdween eveneens in 1981 van het politieke toneel. Er kwamen weliswaar enkele nieuwe splinterpartijen bij, maar die verloren vaak hun zetels weer bij de volgende verkiezingen.

De invloed van Wiegel

De groei van de VVD kan voor een groot deel op rekening van haar aanvoerder geschreven worden. Natuurlijk speelden andere factoren ook een rol, zoals de reeds genoemde ontzuiling en het verdwijnen van mogelijke concurrenten als DS'70 en de Boerenpartij. Zo ontstond enige ruimte rechts van het politieke midden, zou men kunnen zeggen, waar de VVD gebruik van wist te maken.

Kiezers, die nu minder binding voelden met een partij op grond van godsdienst of klassebelang, verlangden naar duidelijke alternatieven om een keuze te maken. Wiegel wist vooral door polarisatie ten opzichte van de PvdA een duidelijk alternatief te bieden. De radicalisering van de Partij van de Arbeid in deze periode hielp hem daarbij wel.

Anders dan zijn voorgangers Oud, Toxopeus en Geertsema kwam Wiegel niet uit de gezeten burgerij voort. Zijn vader was meubelmaker van beroep en had zich zelfstandig gemaakt. Hij liet zijn zoon het gymnasium aflopen, eerst in Amsterdam en vervolgens in Hilversum. In 1959 ging Hans Wiegel weer naar Amsterdam om aan de Gemeentelijke Universiteit politieke en sociale wetenschappen te studeren. De politieke praktijk trok echter al gauw meer dan de wetenschap. In 1965 werd hij voorzitter van de JOVD, en liet de studie na zijn kandidaatsexamen rusten. In 1967 werd hij, 25 jaar oud, in de Tweede Kamer en in het hoofdbestuur van de VVD gekozen. Ondanks zijn leeftijd maakte hij een vrij bezadigde indruk, doorgaans in driedelig pak gekleed, met horlogeketting en sigaar. Hoewel hij zichzelf aanvankelijk 'links in de VVD' zag staan, genoot hij ook vertrouwen bij oudere en meer behoudende liberalen als Van Riel en Abspoel.¹ Van 1967 tot 1969 stond hij als secretaris Korthals ter zijde bij de voorbereiding van het Liberaal Beraad. In 1968 trok het jongste kamerlid de aandacht met een vlot geschreven pamflet, *Een partijtje libre*, dat als liberaal antwoord op het socialistische *Tien over rood* beschouwd werd.² In 1971 werd hij door een meerderheid van de Liberale Tweede Kamerleden genoemd als opvolger van Geertsema.

Vonhoff, die meer ervaring had, werd ook wel als kandidaat gezien, maar wekte waarschijnlijk weerstand bij de behoudende vleugel; bovendien had hij zojuist een staatssecretariaat in het kabinet-Biesheuvel aanvaard. Geertsema zelf twijfelde wel enigszins aan de beginselvastheid van Wiegel, maar achtte hem toch de beste kandidaat onder de kamerleden, gezien zijn vermogen zich snel nieuwe onderwerpen eigen te maken en op democratische manier leiding te geven. De partijvoorzitter, mevrouw Van Someren-Downer, uitte zich nog positiever: 'Hij heeft een politiek natuurtalent, hij is tactisch, heeft mensenkennis, doorziet snel situaties, is een fijne kameraad'.³ Het was bij haar thuis dat Wiegel over het fractievoorzitterschap gepolst werd. Na een week bedenktijd zei hij ja.

Als fractievoorzitter gaf Wiegel inderdaad democratisch leiding,

ontspannen en vaak geestig, maar toch ook vrij strak. Fractieleden kregen de ruimte om hun mening te zeggen, maar Wiegel trok dan na een discussie bondig de conclusie — Wiegels wil was wet.⁴ Als politiek leider van de partij trad hij veel op in het land, met spreekbeurten en bezoeken aan kamercentrales. Zijn politiek leiderschap werd in 1972 meteen op de proef gesteld, toen de regeringscoalitie van ARP, CHU, KVP, DS'70 en VVD op financieel-economische problemen strandde. De ministers van DS'70, Drees en De Brauw, verlieten het kabinet; de VVD-bewindslieden betreurden dit maar maakten geen aanstalten hen te volgen. De partijvoorzitter en een groot deel van haar achterban wilde het voorbeeld van DS'70 echter wel volgen. De meerderheid van de Tweede Kamerfractie gaf er de voorkeur aan de coalitie met de drie confessionele partijen voort te zetten. De fractievoorzitter verdedigde dit standpunt vervolgens in het hoofdbestuur en slaagde erin dat te overtuigen en bovendien steun van de fractievoorzitter in de Eerste Kamer te krijgen; aanvankelijk was Van Riel meer geneigd met Van Someren-Downer en DS'70 mee te gaan.⁵

De verkiezingsuitslag zou uiteindelijk Wiegel gelijk geven en zijn eerst nog wankelende positie als politiek leider aanzienlijk versterken. Het rompkabinet-Biesheuvel besloot op 29 november 1972 vervroegde verkiezingen te houden. Voor de VVD was dat wat lastig: de partij maakte aanstalten haar 25-jarig bestaan te vieren en daarbij een Liberaal Manifest vast te stellen, dat een kleine stuurgroep had ontworpen. Nu moest ze in allerijl een kandidatenlijst en een verkiezingsprogramma opstellen, waardoor het Liberaal Manifest vrijwel zonder discussie aangenomen werd.⁶ Het verkiezingsprogramma van 1971 werd weliswaar nog niet verouderd geacht, maar daarnaast bestond behoefte aan een beknopt en actueel urgentieprogramma. Dat werd in een paar dagen geschreven door de nieuwe lijsttrekker, Hans Wiegel en Van Aartsen, medewerker van de Tweede Kamerfractie. Omdat de tijd drong werd ter goedkeuring van het programma niet een algemene vergadering maar een partijraad bijeengeroepen. Wiegel drukte ook een persoonlijk stempel op de verkiezingscampagne, al liet hij de organisatie daarvan voornamelijk over aan de secretaris-propaganda, De Korte. Deze besteedde daarbij veel aandacht aan jongeren, die nu vanaf achttien jaar mochten stemmen. De winst, zes zetels extra (van 10,4 % naar 14,4 % van alle stemmen), kwam dan ook voor een belangrijk deel uit deze groep. Daarnaast trok de VVD veel confessionele kiezers, maar ook kiezers van DS'70, dat twee zetels verloor.⁷ De VVD drong ver

door in de katholieke zuil en, in mindere mate, in de gereformeerde zuil: 34% van haar nieuwe kiezers waren katholiek, 6 % gereformeerd.⁸ In Limburg wist de partij met 12,3% haar aanhang ten opzichte van 1971 ruim te verdubbelen. Vermoedelijk trok een deel van deze kiezers naar de VVD uit vrees dat KVP en ARP na de verkiezingen met de PvdA zouden gaan regeren.

Die vrees werd in 1973 bewaarheid. De VVD keerde terug in de oppositie, evenals de CHU overigens. Het kabinet-Den Uyl kreeg steun van ARP, KVP, D66, PPR en PvdA. Terwijl dus ook DS'70 en de kleine partijen tot de oppositie behoorden, kan men wel stellen dat de VVD en in het bijzonder haar politiek leider de spil van die oppositie vormden. Wiegel viel het kabinet-Den Uyl vaak zeer scherp aan, vooral wanneer hij socialistische nivelleringsdrang en overheidsbemoeienis op het oog had. Een deel van de VVD vond zijn aanpak iets te negatief, een ander deel ging juist verder in zijn anti-socialisme en verweet Den Uyl c.s. naar een 'socialistische dictatuur' te streven.⁹

De meerderheid stond waarschijnlijk achter Wiegel. De liberalen namen aanstoot aan de opvallende aanwezigheid van socialisten op een aantal gebieden buiten de politiek, zoals vakbonden, universiteiten, vormingswerk en omroepen. Zo reageerden veel VVD-ers verontrust op de radicalisering en fusie van het Nederlands Katholiek Vakverbond met het socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen tot de toch ook tamelijk socialistisch georiënteerde Federatie Nederlandse Vakbeweging. Het VVD-kamerlid Keja maakte aanstalten om daar tegenover een liberaal-gezinde Algemene Vakcentrale op te richten, maar zag hier uiteindelijk toch van af; gevreesd werd dat — evenals in het verleden — een liberale vakcentrale toch een machteloze splinter zou blijven.¹⁰

Tegelijkertijd richtten andere VVD-ers een Liberale Radio/Televisie Omroep op om tegenwicht te bieden tegen de rode VARA, VPRO en (in hun ogen ook vrij rode) NOS. Deze nieuwe omroep zou in elk geval een liberaal journaal moeten verzorgen. Het Tweede Kamerlid mevrouw Krijnen nam plaats in het bestuur van deze omroep, die echter weinig steun kreeg van de partijtop. Een motie van de afdeling Baarn om de omroep te steunen haalde geen meerderheid op de algemene vergadering van maart 1976. De Liberale Omroep won circa 15.000 leden, te weinig om door de overheid erkend te worden.¹¹

Hoewel deze pogingen tot uitbreiding van de liberale invloedssfeer

weinig succes ten deel viel, groeide de liberale partij in deze oppositieperiode zeer voorspoedig. Van 38.607 leden op 31 december 1972 steeg zij naar 100.510 leden op 31 december 1978. Dankzij de centralisatie van ledenadministratie en contributieïnning konden de leden voortaan nauwkeurig geteld worden. Nieuwe leden lieten zich vaak inschrijven naar aanleiding van een radio- of televisieuitzending, waarin Wiegel niet zelden de hoofdrol speelde. Daarnaast wierven ook 'gewone' VVD-ers in het kader van een campagne 'één op één' plaatselijk soms veel meer dan één lid. De ledenwinst kwam, evenals de kiezerswinst, voor een belangrijk deel uit het zuiden. Zo steeg het ledental in Limburg tussen 1972 en 1975 van 434 naar 2797.¹² In Noord-Brabant en Limburg werden in de periode 1972-1978 87 nieuwe afdelingen opgericht. Landelijk steeg het aantal van 430 naar 600 afdelingen. Dankzij de uitbreiding van het aantal afdelingen en leden kon de partij meer krachten inzetten bij provinciale en lokale verkiezingen. Wiegel speelde ook in die verkiezingen in 1974 een belangrijke rol. De VVD zag vooral bij de Statenverkiezingen haar stemmenaandeel fors toenemen — naar 19,0 % van de stemmen, bijna 7 % meer dan in 1970. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in hetzelfde jaar speelde Wiegel een minder grote rol. De VVD maakte daarbij minder winst dan bij de Statenverkiezingen. Ze ging niettemin flink vooruit ten opzichte van 1970 — van 10,0 % naar 14,8 %. In 1970 kwam de partij in 384 gemeenten met eigen lijsten uit, in 1974 in 517.¹³ Deze electorale groei zou zich voortzetten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977.

De organisatie past zich aan

De aanwas van leden vroeg om aanpassing van de organisatiestructuur. Om de afdelingen in een bepaalde streek beter te coördineren op het gebied van vorming en scholing, verkiezingspropaganda en besluitvorming, bevorderde het hoofdbestuur vanaf 1972 de oprichting van ondercentrales. In sommige kamercentrales bestonden die overigens al. In 1978 waren er 95, verspreid over het hele land, al functioneerden ze niet overal even goed.¹⁴ Het bestuur van een ondercentrale werd direct gekozen. Vanaf 1975 kregen vertegenwoordigers van de ondercentrales zitting in het bestuur van de kamercentrale waar zij deel van uit maakten.¹⁵ In 1972 vond ook hervorming van de partijraad plaats. Tot nog

toe had die voornamelijk een adviserende taak gehad, maar langzamerhand voelde men meer behoefte aan een representatief lichaam dat de algemene vergadering tussentijds zou kunnen vervangen. Derhalve kreeg de partijraad het recht over actuele zaken politieke uitspraken te doen, die even veel gewicht zouden hebben als die van de algemene vergadering. Daarnaast zou de partijraad samen met de leden der Provinciale Staten de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer vaststellen. Partijraadsbijeenkomsten werden ook openbaar — algemene vergaderingen waren dat al sinds 1968. De ereleden, kamerleden en vijftien door het hoofdbestuur benoemde leden verloren hun stemrecht, zodat de door de kamercentrales aan te wijzen leden — 1 per 1000 leden van de centrale — meer invloed verwierven.¹⁶

De invloed van de kamercentrales werd verder versterkt, althans formeel, bij de reorganisatie van het hoofdbestuur in 1975. Bij de reorganisatie van 1963 (hierboven besproken in hoofdstuk III en IV) was hun — op dat moment aanzienlijke — informele invloed gedeeltelijk geformaliseerd. Die reorganisatie had geen einde gemaakt aan de discussies over het (slechte) functioneren van het bestuur van de partij. Veel hoofdbestuursleden hadden moeite met de verhouding tot hun regionale achterban. Bovendien klaagden zij regelmatig dat het dagelijks bestuur hun te weinig informatie gaf en te weinig bij de besluitvorming betrok.¹⁷ In 1974 kwamen de voorzitter en algemeen secretaris opnieuw met een reorganisatievoorstel. De kamercentrale-voorzitters, die in hun ogen achter de schermen in feite de dienst uitmaakten in de partij, zouden gezamenlijk het hoofdbestuur moeten vormen. Hun macht zou dan tenminste formeel en controleerbaar worden. Ter ondersteuning van hun voorstel verwezen Van Someren-Downer en Korthals Altes naar een rapport dat het organisatiebureau Berenschot op verzoek van het bestuur had opgesteld.¹⁸ Ze slaagden er echter niet in een meerderheid voor het voorstel te winnen in het hoofdbestuur, en evenmin in de algemene vergadering. De meeste kamercentrale-voorzitters voelden weinig voor deze cumulatie van functies — in het organisatie-jargon 'linking pin' genoemd — die hun niet alleen extra tijd zou kosten, maar ook met ongewenste verantwoordelijkheid zou belasten.

De algemene vergadering van 31 mei 1975 besloot uiteindelijk slechts tot beperkte wijzigingen in de organisatie. De leden van het hoofdbestuur (buiten het dagelijks bestuur en de adviserende leden) zouden rechtstreeks door hun kamercentrales gekozen wor-

den, in plaats van door de algemene vergadering op voordracht vanuit de centrales. Ze zouden *qualitate qua* deel uitmaken van het bestuur van hun kamercentrale, maar niet noodzakelijk als voorzitter.¹⁹ Het sinds 1969 regelmatig — drie of vier keer per jaar — plaatsvindend overleg tussen kamercentrale-voorzitters en dagelijks bestuur scheen na 1975 overbodig — al zou het toch nog af en toe worden gehouden, ter voorbereiding van kandidaatstelling voor verkiezingen.

Bij deze reorganisatie verloren de Vrouwen in de VVD aan invloed: ze hadden nu nog recht op één vertegenwoordigster in het hoofdbestuur in plaats van tenminste twee. De Vereniging van Staten- en Raadsleden daarentegen kreeg voortaan het recht haar voorzitter als adviserend lid van het hoofdbestuur te laten optreden.

In 1975 vonden enkele belangrijke bestuurswisselingen plaats. Mevrouw Van Someren-Downer, die het voorzitterschap zeer serieus had opgevat, wenste aan de ene kant meer tijd aan haar gezin te besteden, maar wilde aan de andere kant graag nog een aantal bestuurstaken afmaken, zoals de opbouw van een informatiedienst voor kaderleden en de integratie van de Teldersstichting in het partijleven. Met beide had zij als voorzitter een begin weten te maken. Zo zou vanaf 1973 het curatorium van de wetenschappelijke instelling twee leden uit het dagelijks bestuur van de partij en telkens één lid van de Eerste Kamer en één lid van de Tweede Kamer bevatten. Dit leek gewenst met het oog op de in 1972 vastgestelde overheids subsidie voor wetenschappelijke bureaus van politieke partijen.²⁰

Naast lid van het dagelijks bestuur was Van Someren-Downer bovendien sinds 1974 lid van de Eerste Kamer. In december 1974 kondigde zij haar aftreden als voorzitter aan en stelde zich kandidaat voor het penningmeesterschap, dat met het vertrek van Caron vacant kwam. Als opvolger voor het voorzitterschap stelde zij Korthals Altes voor, toen algemeen secretaris van de partij. Deze voorgekookte stoelendans wekte binnen de partij enige wrevel op, aangezien men nu niet meer met tegenkandidaten waagde te komen. Uiteindelijk werden beide kandidaten bij acclamatie door de algemene vergadering gekozen.²¹

Frits Korthals Altes (geboren 1931) had als algemeen secretaris nauw met Haya van Someren samengewerkt. Hij bekleedde die functie al vanaf 1967; de facto misschien al vanaf 1963, toen hij

als assessor/secretaris organisatie de algemeen secretaris Quarles van Ufford in de praktijk vaak moest vervangen. Sinds 1963 was hij vrijwel elke maandagmiddag op het partijbureau te vinden. Daarnaast werkte hij als advocaat in Rotterdam. Zijn tomeloze ijver, intelligentie en inzet voor het partijwerk wekten bewondering, maar ook wel eens ergernis in de partij. 'Hij trad streng en soms zelfs autoritair op', aldus het Tweede Kamerlid Jacobse.²² Delegeren was niet zijn sterkste zijde, gaf hij zelf ooit toe.²³ Jongere leden van het hoofdbestuur, zoals de Groninger makelaar Jan Kamminga, kwamen wel eens met hem in aanvaring. Sommigen waren bang voor hem: 'Korthals Altes kan mensen op een ontzettend geestige manier tackelen'... 'Je moet van verrekt goeden huize komen wil je hem onderuithalen', merkten kamercentrale-voorzitters over hem op.²⁴ Bovendien bleek hij gevoeliger voor kritiek dan zijn doorgaans onderkoelde optreden deed vermoeden. Dat neemt echter niet weg dat Korthals Altes als secretaris en vervolgens als voorzitter zeer gewaardeerd werd, vooral vanwege zijn grote aandeel in de modernisering van de VVD, 'van kiesvereniging tot moderne partij', zoals hij het zelf graag uitdrukte.²⁵

Als algemeen secretaris werd Korthals Altes opgevolgd door W.J.A. van den Berg, een historicus en voorzitter van de kamercentrale Limburg tussen 1971 en 1974. Dankzij de ledenwinst kon het secretariaat aanzienlijk uitgebreid worden — al bleef het met twintig medewerkers (in 1978) nog vrij bescheiden in vergelijking tot bijvoorbeeld de PvdA. Aan de afdelingen konden zo meer diensten verleend worden. Ter wille van een betere coördinatie van de toegenomen activiteiten besloot het hoofdbestuur in 1977 de algemeen secretaris als bezoldigde beambte bij de partij in dienst te nemen. Daarbij speelde mee dat mevrouw Van Everdingen, die vanaf 1948 het secretariaat had beheerd, in 1977 ontslag had genomen. Met de aanstelling van een bezoldigd algemeen secretaris kwam haar functie te vervallen.²⁶

Ledengroei maakte ook meer activiteiten mogelijk op het gebied van scholing en vorming. De overheid zou die activiteiten bovendien steeds meer gaan subsidiëren. In 1972 trof de minister van Binnenlandse Zaken (Geertsema) een beschikking die de wetenschappelijke bureaus van de partijen subsidie toestond in evenredigheid met het aantal zetels van de met hun verwante partijen in de Tweede Kamer. Om de maximale subsidie te krijgen moesten de instellingen zelf een even groot bedrag zien te verdienen. Deze

beschikking gold met terugwerkende kracht vanaf 1970. In 1975 besloot de regering op soortgelijke wijze vormingswerk te gaan steunen, waarna zij in 1976 een vergelijkbare voorlopige regeling trof voor jongerenorganisaties. Ook vrouwenorganisaties konden overheidsgeld krijgen – niet van Binnenlandse Zaken, maar van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, om een emancipatie-werk-(st)er in dienst te nemen. De VVD had subsidiëring in principe afgekeurd, maar toen het besluit eenmaal genomen was wenste zij van dit ‘geldend recht’ ook gebruik te maken. Daartoe werd op 25 juni 1975 de Stichting Vormings- en Scholingsactiviteiten Vrijheid en Democratie opgericht, vanaf 1981 de Haya van Somerenstichting genoemd. Deze stichting stond onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur, maar voerde regelmatig overleg met de landelijke commissie voor vorming en scholing.²⁷

In 1977 werden de statuten en reglementen van de partij opnieuw gewijzigd, mede in verband met veranderingen in het verenigingsrecht in het nieuwe Burgerlijk Wetboek. Een van deze wijzigingen behelsde opnieuw uitbreiding van invloed voor de kamercentrales: die mochten voortaan ook een deel van de adviserende commissies aanwijzen, wat tot dusver het monopolie van het hoofdbestuur was geweest. De commissies kregen bovendien het recht amendementen in te dienen op een algemene vergadering. Dat gold ook voor de Organisatie Vrouwen in de VVD, de Vereniging van Staten- en Raadsleden en de Groep Nederland van de Liberale Internationale, die voortaan in het reglement ‘bijzondere groepen’ werden genoemd.²⁸

De Eerste Kamer, de abortuskwestie en het vertrek van Van Riel

Tot het midden van de jaren zeventig gingen vernieuwing en reorganisatie voorbij aan de Eerste Kamer. Volgens Van Riel, fractievoorzitter in de Eerste Kamer sinds 1958, was daar ‘sinds de komst van de heer Oud en de zijnen in wezen niets veranderd’.²⁹ Van Riel domineerde de fractiebijeenkomsten met leerzame betogen over uiteenlopende onderwerpen, waarna de liberale senatoren zich verder alleen met hun eigen specialisme mochten bezig houden. Van Riels gezag was tot aan het begin van de jaren zeventig onomstreden. Naast het fractievoorzitterschap in de Eerste Kamer had hij andere belangrijke functies in de partij vervuld, van 1949 tot 1963 als ondervoorzitter en van 1960 tot 1975 als

organisator/inleider van de cursus die het topkader een algemene oriëntering in de politiek bood. Dank zij 'hem bekende adressen' zorgde hij in 1972 voor een garantiefonds dat aankoop van een nieuw kantoorpand voor de partij mogelijk maakte.³⁰ Hij was een veelgevraagd spreker, niet alleen vanwege zijn diepzinnige beschouwingen maar ook vanwege zijn vaak flamboyante en controversiële uitspraken. Die uitspraken ontlokten doorgaans bijval van de behoudende vleugel en protest van de linkerzijde.

In de jaren zeventig nam de bijval echter af. Van Riels bittere uitvallen naar socialistische bewindslieden en naar 'dissidenten' in zijn eigen partij werden hem door de partijtop niet in dank afgenomen. Zelfs in zijn eigen fractie ontstond oproer toen hij op de algemene vergadering van maart 1975 verband legde tussen terrorisme en PvdA-minister Pronk, die dronken achter het stuur van zijn auto was aangetroffen: 'Als u ziet op welke wijze aanzien van het gezag in Nederland door de heer Pronk naar beneden is gehaald, dan hoeft het u niet te verwonderen, als gedesequillibreerde geesten menen dat in West-Europa alles kan.'³¹ Van Riel trok zich de kritiek van zijn 'ooilammeren', zoals hij zijn 'linkse' fractiegenoten als Zoutendijk en C.H.F. Polak placht te noemen, nogal aan. Twee maanden later deelde hij het hoofdbestuur mee de Eerste Kamer te willen verlaten.³² Toen de VVD-leiders Wiegel en Korthals Altes in 1975 meeliepen met een (door het kabinet-Den Uyl gesteunde) betoging tegen executies in Franco-Spanje, werd Van Riel daar — volgens eigen zeggen — 'fysiek onwel' van.³³ Ondanks deze incidenten bood de partij de senator met de bolhoed een waardig afscheid en een erelidmaatschap aan.³⁴

Bij zijn afscheid van de Eerste Kamer noemde Van Riel zelf de abortuskwestie als aanleiding.³⁵ De Eerste Kamer zou in 1976 namelijk het initiatief-wetsontwerp van VVD en PvdA moeten behandelen dat de beslissing over vruchtafdrijving in beginsel aan de vrouw in kwestie zou overlaten. Van Riel had zich altijd verzet tegen liberalisatie van abortus, uit respect voor het menselijk leven en voor godsdienstige traditie.³⁶

Over de opvolging van Van Riel hoefde nauwelijks enige discussie gevoerd te worden. Haya van Someren-Downer, pas sinds 1974 senator maar dankzij haar partijvoorzitterschap en lidmaatschap van de Tweede Kamer politiek zeer ervaren, nam in juni 1976 het fractievoorzitterschap over. In overeenstemming met het huishoudelijk reglement legde ze het penningmeesterschap van de partij

op de eerstvolgende algemene vergadering neer. Onder haar leiding stemde de Eerste Kamerfractie op 14 december 1976 over het initiatief-wetsontwerp voor liberalisatie van de abortus. Dat wetsontwerp was 6 mei 1976 ingediend door de Tweede Kamerleden Geurtsen en Veder-Smit van de VVD samen met de leden Lambers en Roethof van de PvdA. Aanvankelijk hadden Geurtsen en mevrouw Veder-Smit een eigen wetsontwerp gemaakt, dat ook in overeenstemming met het verkiezingsprogram van de VVD in beginsel de keuze voor abortus aan de vrouw in kwestie over zou laten, zij het na overleg met haar arts. Aangezien de confessionele partijen daar geen heil in zagen, zag de VVD-fractie zich genoopt tot samenwerking met de PvdA, waar de kamerleden Roethof en Lambers eveneens een initiatief-wetsontwerp wilden indienen. De twee wetsontwerpen werden nu in elkaar geschoven. De Tweede Kamerfractie van de VVD stemde unaniem voor het wetsontwerp, dat met 83 tegen 58 stemmen werd aangenomen.³⁷

In de Eerste Kamerfractie leefden sterke bezwaren tegen het voorstel, zowel op ethische als op juridische gronden. Voor sommige liberale senatoren was bovendien samenwerking met de PvdA een probleem. Er was blijkbaar geen overleg met de Tweede Kamerfractie geweest. De fractievoorzitter, zelf een tegenstander van het voorstel, liet haar fractie volledig vrij en wilde niet eens weten — bijvoorbeeld door een proefstemming — wat men zou stemmen. Een aantal fractieleden schenen te aarzelen. De oud-minister van justitie, C.H.F. Polak, hield een gloedvol betoog over de juridische gebreken van het wetsontwerp. Verrassend genoeg stemde hij zelf tenslotte toch vóór, met drie fractiegenoten, terwijl de acht overige VVD-senatoren tegen het wetsontwerp stemden.³⁸

Toen het voorstel daardoor met 41 tegen 34 stemmen werd verworpen, reageerden vele liberalen geschokt. De fractievoorzitter kreeg heel wat kritiek te verduren, vooral vanuit de vrouwenbeweging; haar huis in Rotterdam werd met verf beklad. Een deel van de partij, afkomstig uit katholieke kring, deelde overigens de ethische bezwaren tegen abortus.³⁹

Dit verschil van mening tussen de twee fracties werd echter snel bijgelegd. Een commissie met leden uit beide fracties, de partijvoorzitter en mevrouw Tuynman — die zojuist als voorzitter van de Vrouwen in de VVD mevrouw Dettmeijer was opgevolgd — bereikte al in februari 1977 een compromis, dat nog net verwerkt kon worden in het verkiezingsprogram van 1977.⁴⁰ Daarmee verdween de abortuskwestie nog niet uit het geheugen van de liberalen.

Haya van Someren schijnt zich de kritiek op haar rol in deze zaak erg aangetrokken te hebben.

Niet lang daarna kreeg ze een ziekte waaraan zij in 1980 zou overlijden.⁴¹ Al tijdens haar ziekte werd ze regelmatig vervangen door de ondervoorzitter, dr. G. Zoutendijk, die haar in 1980 zou opvolgen. Zoutendijk behoorde overigens tot de vier fractieleden die in 1976 vóór het abortusvoorstel stemden. Mevrouw van Someren had hem benaderd toen Zoutendijk in 1968 D66 had verlaten, na een controverse met Van Mierlo. Als partijloos wetenschapper — hoogleraar mathematische beslistkunde — nam hij daarop deel aan een 'commissie Toekomst' waarin ook Van Riel en Geertsema zitting hadden.⁴² In 1971 kwam hij op aandrang van Van Riel in de Eerste Kamer — en werd dus lid van de partij. Meer dan Van Riel en Van Someren zou hij trachten de fractie structuur en eenheid te geven. Naast het senatorschap vervulde hij overigens ook na 1971 verschillende functies aan de Leidse universiteit en in het bedrijfsleven.⁴³

In 1981 moest de Eerste Kamer opnieuw een abortusvoorstel behandelen, nu een compromis tussen VVD en CDA, ondertekend door de ministers Ginjaar (Volksgezondheid) en De Ruiter (Justitie). Het compromis stuitte uiteraard op bezwaren van de meest principiële voor- én tegenstanders van liberalisatie. Aangezien CDA en VVD samen in de Kamer 40 van de 75 zetels bezetten en niet op steun van de oppositie konden rekenen zou een drietal dissidenten reeds het voorstel kunnen tegenhouden. Nu telde de CDA-fractie tenminste twee principiële tegenstanders van abortus, de VVD-fractie zeker één — de katholieke burgemeester van Venlo, Fey. Fractievoorzitter Zoutendijk moet dan ook wel zware druk op Fey hebben uitgeoefend om hem zo ver te krijgen dat hij met de hele fractie voor het regeringsvoorstel stemde. Dat werd met 38 tegen 37 aangenomen.⁴⁴ Zo wist de VVD met moeite een tweede abortuscrisis te voorkomen.

De verkiezingen van 1977 en de kabinetsformatie

De VVD was al in 1975 met voorbereidingen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 begonnen. De voorzitters van de 20 adviserende commissies spraken in november met het hoofdbestuur over het komende verkiezingsprogram. Kamercentrales organiseerden vervolgens deelcongressen over verschillende onderwerpen om

bouwstenen te leveren voor dat program. In de zomer van 1976 schreef de politieke leider, Wiegel, weer met Van Aartsen — sinds 1974 directeur van de Teldersstichting — een 'werkprogram', waarbij ze gebruik maakten van bovengenoemde bouwstenen en van adviezen uit de fractie. Het hoofdbestuur besprak dat in augustus, de afdelingen konden dat in september en oktober doen. Zij dienden 1725 amendementen op het program in. De ondercentrales zouden die moeten selecteren en samenvoegen, maar hielden er toch nog 1583 over. De kamercentrales reduceerden die tot 775 en het hoofdbestuur tot 353 amendementen, die belangrijk genoeg leken om aan de algemene vergadering voor te leggen. In maart 1977 stelde die vergadering na een 'soms ongebruikelijk felle discussie' maar zonder veel fundamentele wijzigingen het program vast.⁴⁵

De kandidaatstelling nam een aanvang in 1976. Het hoofdbestuur voerde enig overleg met de kamercentralevoorzitters om te voorkomen dat er teveel regionale kandidaten zouden komen. Het voegde zelf slechts enkele kandidaten aan de groslijst toe, onder meer de oprichters van D66 Fetter en Visser, die hun partij op een dieptepunt verlaten hadden.⁴⁶ Deze kandidaten kwamen uiteindelijk echter niet op de lijst voor, die door de algemene vergadering in januari 1977 definitief vastgesteld werd. Het regionalisme stak nog tijdens de verkiezingscampagne opnieuw de kop op, toen Haagse VVD-ers voor hun stadgenoot Nyqvist een — overigens weinig succesvolle — voorkeursactie voerden.⁴⁷

Bij de kandidaatstelling voor de Eerste Kamer, die in 1977 gedeeltelijk vernieuwd werd, speelden regionale belangen ook een rol. Tegen de richtlijnen van de partijraad in brachten Gelderse Statenleden een voorkeurstem uit op hun fractievoorzitter, Veen, waardoor de landbouwspecialist Louwes zijn al in 1963 verworven zetel kwijt raakte. Het hoofdbestuur dreigde Veen te royeren indien deze zich niet terug zou trekken. Beide bleken echter uiteindelijk bereid tot een compromis, voorgesteld door de waarnemend fractievoorzitter in de Eerste Kamer Zoutendijk: Veen trad terug ten behoeve van Louwes, maar zou in 1979 een vacante zetel krijgen — Louwes kon toen een zetel in het Europees Parlement verwerven. In 1981 zou Veen overigens tot ongenoegen van de partijtopy opnieuw met voorkeurstemmen in de Eerste Kamer gekozen worden.⁴⁸

In de Eerste Kamer kreeg de VVD in 1977 12 zetels, in de Tweede 28 — met 17,9 % van de stemmen. Zij behaalde opnieuw veel winst ten koste van vooral DS'70, dat vijf van zijn zes zetels in de Tweede Kamer verloor. De PvdA won absoluut gezien echter nog meer, namelijk 10 zetels. De partij van minister-president Den Uyl kreeg dan ook het initiatief in handen bij de kabinetsformatie. Na maanden van moeizame onderhandelingen met het — sinds de verkiezingen formeel als eenheid optredende — CDA en met zijn eigen veeleisende partij zag Den Uyl zich in november 1977 gedwongen zijn formatieopdracht aan de koningin terug te geven. Wiegel zag in de uiterst langdurige formatieperikelen en de tegelijkertijd verslechterende economische toestand aanleiding om — na een fractieberaad in Wolfheze — met een voorstel voor een nationaal kabinet te komen. CDA, PvdA, VVD en D66 zouden tenminste op korte termijn moeten proberen samen de meest urgente problemen op te lossen. Het hoofdbestuur van de VVD toonde zich enigszins verrast maar wel ingenomen met dit voorstel uit de fractie; buiten de partij werd het echter veelal als een 'stunt' gezien om te voorkomen dat de VVD in de oppositie weg zou kwijnen.⁴⁹ Van een nationaal kabinet kwam niets, maar uiteindelijk werd de VVD toch bij de formatie betrokken. Toen het CDA geen heil meer zag in een coalitie met PvdA en D66, zocht het toenadering tot de liberalen. De politieke leider van het CDA, Van Agt, voerde in het restaurant *Le Bistroquet* een aantal gesprekken met Wiegel en kwam in korte tijd met hem tot overeenstemming over een (beknopt) regeerakkoord. Daarbij was summier overleg met de beide fracties gevoerd. De VVD, die al niet meer op regeringsdeelname had durven rekenen, was tot vrij veel concessies bereid. Het CDA was niet alleen veel groter, maar moest binnen haar gelederen rekening houden met een VVD-vijandige linkervleugel. Zes leden van die vleugel stemden in de Tweede Kamerfractie tegen het ontwerp-regeerprogram van Van Agt en Wiegel, al beloofden ze zich verder loyaal te zullen gedragen — vandaar hun betiteling 'loyalisten'. Zelfs met die loyalisten beschikten CDA en VVD samen slechts over 77 van de 150 zetels in de Kamer.⁵⁰

Rietkerk en de regeringsdeelname

Op 19 december 1977 beëdigde de koningin het kabinet, waarin Van Agt minister-president en Wiegel vice-premier en minister van

Binnenlandse Zaken werden. Andere VVD-ers kregen Buitenlandse Zaken (Van der Klaauw), Onderwijs (Pais), Verkeer en Waterstaat (Tuijnman), Volksgezondheid en Milieu (Ginjaar) en Economische Zaken (Van Aardenne). Kort daarvoor, op 6 december, had de Tweede Kamerfractie reeds een opvolger voor Wiegel als fractievoorzitter aangewezen: mr. J.G. Rietkerk. Koos Rietkerk (1927-1986) kwam uit een gereformeerd milieu in Zuid-Holland en maakte kennis met de politiek in de ARJOS (Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs). Tijdens zijn studie rechten in Leiden nam hij afstand van die gereformeerde en anti-revolutionaire achtergrond. Hij werkte als secretaris bij het Centraal Sociaal Werkgeversverbond totdat hij in 1967 tot Tweede Kamerlid voor de VVD werd gekozen. In 1971 werd hij benoemd tot staatssecretaris op het ministerie van Sociale Zaken, in 1973 keerde hij terug in de Kamer. Rietkerk was nog niet eens formeel fractievoorzitter toen reeds geruchten de ronde deden dat hij slechts als plaatsbekleder voor Wiegel zou fungeren. Om die geruchten de kop in te drukken noemde hij zichzelf heel nadrukkelijk de politieke leider van de partij.⁵¹ Niettemin zouden de geruchten telkens weer de kop opsteken. Het was dan ook niet gemakkelijk de populaire Wiegel te vervangen. Rietkerk miste diens ontspannen en soepele stijl van leiding geven. Zijn stijl was strakker en serieuzer; zijn neiging zich met details te bemoeien kon sommige fractieleden irriteren. Daar stond tegenover dat hij alom respect afdwong door zijn eerlijkheid en integriteit.⁵²

Ongelukkig genoeg voor Rietkerk begon met de deelname aan de regering in 1978 het gunstige tij voor de VVD langzaam te keren. Bij de Statenverkiezingen deed de VVD het met 16,9 % van de stemmen al iets minder goed dan bij de kamerverkiezingen van 1977 of de Statenverkiezingen van 1974. Bij de gemeenteraadsverkiezingen diende de partij meer lijsten in dan in 1974 — 613 in plaats van 517 — maar haalde relatief minder stemmen: 14,1 % in plaats van 14,8 %.⁵³ Het ledental overschreed de 100.000 in de loop van 1978, maar groeide minder snel dan tevoren.

Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979 haalde de VVD, onder de leuze 'gewoon jezelf zijn', slechts 16,1 % van de stemmen. Deze verkiezingen werden in 1979 voor het eerst direct in elke lidstaat van de Europese Gemeenschap gehouden. De VVD had in 1976 deelgenomen aan de oprichting van de Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de EG (ELD).

Haar oud-minister De Koster werd vice-voorzitter van de Federatie — tot hij in 1978 president werd van de Raad van Europa. De ELD stelde al in 1977 een supranationaal programma vast op een congres te Brussel, waarin door de VVD-partijraad ingediende amendementen verwerkt werden. De kandidatenlijsten werden landelijk vastgesteld. De VVD wees dr. C. Berkhouwer als lijststaanvoerder aan. Cees Berkhouwer (geboren 1919) was advocaat van beroep, maar al vanaf 1956 lid van de Tweede Kamer en sinds 1963 ook van het Europees Parlement. Van 1973 tot 1975 zat hij dat parlement voor, vervolgens werd hij ondervoorzitter. In liberale kringen genoot hij toen wellicht zoveel populariteit dat hij er in slaagde haar teruggang bij de Europese verkiezingen te remmen. In 1984 was daar echter niet veel meer van over en Berkhouwer verdween uit het parlement.⁵⁴

Intussen zakte het ledental van de VVD in 1979 (voor het eerst sinds 1972) en wel van 100.510 naar 92.314. Ook de opiniecijfers daalden. Ongetwijfeld hing dit samen met de problemen waar de VVD als regeringspartij verantwoordelijk voor werd gesteld: toenemende werkloosheid, stijgende overheidsuitgaven, een halfslachtig besluit tot modernisering van kernwapens. Geen wonder dat er in hoofdbestuur, kamercentrales en kamerfracties gemopperd en geklaagd werd.⁵⁵ Daarvan drongen soms geruchten naar buiten door; er zou in de Tweede Kamerfractie oppositie tegen Rietkerk broeien, vooral bij vooruitstrevende liberalen als Keja, Jacobse, de nieuweling Nijpels en de vicevoorzitter van de fractie, mevrouw Kappeyne van de Coppello. Deze informele groepering toonde zich niet alleen ontevreden over het leiderschap van Rietkerk, maar ook over de coalitie met het CDA.

Over het algemeen stelden zij meer belang in sociaal-culturele dan in sociaal-economische problemen. Op hun gebied konden ze vaak beter met de PvdA en D66 dan met het CDA samenwerken. Zo spraken Nijpels en Kappeyne van de Coppello zich uit voor toenadering tot de PvdA.⁵⁶ Nu hadden anderen daar al eerder voor gepleit — B.W. Kranenburg in 1965, H.C.G.L. Polak in 1972, De Korte in 1974, Vonhoff in 1975, de voorzitter van de JOVD in 1977 — maar die bleven eenzame roependen in de woestijn.⁵⁷ Rietkerk kon deze rebellie niet zo maar negeren, maar trachtte haar te sussen. Een Amsterdamse motie om samenwerking met de PvdA te bespreken haalde op de algemene vergadering in april 1979 geen meerderheid.⁵⁸ Kappeyne van de Coppello, die mede

hierom overwogen had zich bij volgende verkiezingen niet meer kandidaat te laten stellen, kreeg echter wel toestemming haar afwijkende mening te blijven uiten.

Een half jaar later onthulde het weekblad *Nieuwsnet* 'geheime gesprekken' die al jaren in Hotel Des Indes te Den Haag plaats zouden vinden tussen vooraanstaande leden van VVD, PvdA en D66. Hieraan namen onder meer de zojuist genoemde liberalen Nijpels en Jacobse deel, maar ook het PvdA-kamerlid Roethof, een van de indieners van het abortus-wetsontwerp. Ondanks de ongelukkige afloop van de samenwerking tussen VVD- en PvdA-kamerleden bij dit wetsontwerp waren hier toch contacten gelegd die van blijvend belang zouden zijn. Al voor 1976 hadden enkele leden van VVD en PvdA, afkomstig uit de JOVD, informeel gesprekken gevoerd. Vanaf 1976 kreeg dit beraad echter onder voorzitterschap van de voormalige politieke leider van de VVD, Geertsema — intussen Commissaris van de Koningin in Gelderland — meer structuur en meer gewicht. De JOVD riep het beraad vier maal per jaar bijeen als 'adviesorgaan' — om zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan dit besloten overleg te geven.⁵⁹ Het hoofdbestuur van de VVD reageerde verrast en enigszins verontrust op de berichten over het Des Indes-beraad; samenwerking met de PvdA was ook in die tijd immers een controversieel onderwerp.⁶⁰ De samenwerking met het CDA verliep echter in die jaren ook niet erg soepel. In februari 1980 brak binnen het kabinet een hevig conflict uit over de omvang van de overheidsuitgaven, tussen de minister van Financiën, Andriessen, en de minister van Sociale Zaken, Albeda. In de strijd tussen deze twee CDA-ministers gaf de VVD steun aan Andriessen, maar het CDA uiteindelijk aan Albeda. Andriessen diende daarop zijn ontslag in. De VVD-top aarzelde. De liberale ministers weigerden Andriessen te volgen; Wiegels wees daarbij op het vertrek van de DS'70-ministers uit het kabinet-Biesheuvel in 1972, dat hun partij alleen maar schade had berokkend. Hij wist het partijbestuur vrij snel te overtuigen.⁶¹ In de partij was niet iedereen het echter met hem eens; zo nam de onvrede toe.

In augustus 1980 kwam opnieuw de vraag ter sprake of de VVD de coalitie met het CDA niet zou moeten verbreken. De tengevolge van de oliecrisis tegenvallende begroting voor 1981 vormde nu de directe aanleiding. Zowel de partijvoorzitter, Korthals Altes, als de fractievoorzitters in Eerste en Tweede Kamer, Zoutendijk en Rietkerk, vonden de voorgestelde overheidsuitgaven onaanvaard-

baar hoog — te weinig in overeenstemming met 'Bestek '81'. In het Haagse restaurant Royal trachtten zij in een vertrouwelijk gesprek de VVD-bewindslieden te overreden het kabinet te verlaten. Wiegel vroeg bedenktijd; na een kwartier met zijn collega's gesproken te hebben, deelde hij mee in het kabinet te blijven zitten. Daar het de drie partijleiders ook te ver ging het kabinet met de eigen ministers te laten vallen, moesten ze wel inbinden. Het politiek leiderschap van de partij berustte duidelijk bij Wiegel, zou men uit deze gebeurtenissen kunnen opmaken. De gewone fractie- en partijleden zouden overigens pas veel later van deze crisis vernemen.⁶²

De verkiezingen van 1981 en het vertrek van Wiegel

In 1980 was het voor iedereen duidelijk dat Wiegel en niet Rietkerk de VVD in de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 zou gaan leiden. Rietkerk accepteerde uiteindelijk een derde plaats op de kandidatenlijst, onder Wiegel en mevrouw Smit-Kroes.⁶³ Neelie Smit-Kroes, van 1971 tot 1977 kamerlid en vervolgens staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat, was op dat moment de belangrijkste vrouw in de VVD. Ze nam zeer actief deel aan de verkiezingscampagne en zou dan ook 62.000 voorkeurstemmen trekken. Naast vrouwen vormden jongeren een belangrijke doelgroep; op hen richtte zich vooral de campagne-activiteiten van Ed Nijpels. Traditionele doelgroepen van de VVD als landbouwers en middenstanders waren op de kandidatenlijst zwak vertegenwoordigd.⁶⁴

Wiegel bleef de spil van de campagne, nu professioneel begeleid door Boosman. Ondanks de kritiek die ook VVD-ers als De Korte op het kabinetsbeleid hadden geleverd maakte de lijstaanvoerder dat beleid tot inzet van de verkiezingen. Onder het motto 'samen aan 't werk' pleitte hij echter opnieuw voor een kabinet met alle grote partijen.

Het verkiezingsprogramma had Wiegel deze keer niet zelf ontworpen. Dat ontwerp kwam nu uit handen van een commissie, bestaande uit voorzitters en ondervoorzitters van de partij en van de fracties in Eerste en Tweede Kamer. De afdelingen dienden hier bijna 5500 amendementen op in — een nieuw record — die door ondercentrales en kamercentrales, hoofdbestuur en commissies uiteindelijk werden gereduceerd tot 546 ter behandeling voor de algemene vergadering in maart 1981. Op die vergadering werden

enkele programmapunten aangenomen die de lijsttrekker niet voor zijn verantwoording wilde nemen — organisatie van de politie op gemeentelijk in plaats van provinciaal niveau en géén kiesrecht voor buitenlanders bij gemeenteraadsverkiezingen. Het congres beloonde Wiegel niettemin met applaus toen hij de vrijheid vroeg van die programpunten af te wijken! Niet iedereen was hier echter gelukkig mee.⁶⁵ Wel werd besloten in het vervolg het verkiezingsprogram eerder vast te stellen dan de kandidatenlijst. Naar aanleiding van de kiesrecht kwestie besloot mevrouw Kappeyne van de Coppello zich van de kandidatenlijst te laten schrappen. Nog zes andere fractieleden zouden niet in de Kamer terugkeren, omdat ze te laag op de kandidatenlijst waren geplaatst. De kandidaatstellingsprocedure was in 1979 licht gewijzigd, maar bleef regionaal bepaald.⁶⁶ Eén van de verliezers, de sinds 1963 als kamerlid voor de middenstand bekende Portheine, merkte bij zijn vertrek op: 'De invloed van het regionale denken wordt steeds sterker'.⁶⁷ Hij kon het verlies van zijn zetel echter niet alleen aan de kamercentrales, maar ook aan de kiezers wijten. De VVD verloor bij de verkiezingen van 26 mei twee zetels ten opzichte van 1977 en viel terug van 17,9 % op 17,3 %. Vergeleken met de Statenverkiezingen van 1978 (16,9 %) en de Europese verkiezingen van 1979 (16,1 %) viel deze uitslag echter nog mee. De VVD verloor stemmen aan het CDA en aan D66 — met 17 zetels de grote winnaar deze keer. Zij had dit wel verwacht en haar campagne met name tegen de Democraten gericht, onder het motto 'Een stem op Jan is een stem op Joop, kies dus Hans'; waarbij 'Jan' stond voor Jan Terlouw, de charismatische lijsttrekker van D66, die samenwerking wenste met de PvdA, geleid door 'Joop' (Den Uyl). Daarmee had de VVD wellicht haar verlies nog enigszins weten te beperken. Het verlies aan het CDA betrof hier voornamelijk kiezers met een confessionele achtergrond die in de jaren zeventig op de VVD waren gaan stemmen. Had de populariteit van Wiegel na tien jaar iets van haar glans verloren? De veertigjarige lijsttrekker was nog vitaal genoeg, maar had nauwelijks het verlies van zijn vrouw kunnen verwerken, die in november 1980 bij een verkeersongeluk was omgekomen.⁶⁸ De invloed van de lijsttrekker op kiezersgedrag is overigens moeilijk te schatten.⁶⁹

Aangezien CDA en VVD samen in 1981 slechts 74 zetels hadden veroverd, konden ze hun regeringscoalitie niet voortzetten. Van Agt bleef wel minister-president, maar nu van een kabinet met

PvdA en D66. Wiegel kon als fractievoorzitter in de Tweede Kamer weer als oppositieleider optreden. Dat ging hem vrij gemakkelijk af; het kabinet leed immers vanaf zijn formatie onder hevige spanningen, van persoonlijke en politieke aard. De PvdA en D66 slaagden er niet in het sociaal-economisch beleid of het defensiebeleid in hun richting om te buigen. De Partij van de Arbeid vervreemde zeer veel kiezers van zich door mee te werken aan korting van het ziektegeld, terwijl de Democraten de milieubeweging voor het hoofd stootten. Bij de Statenverkiezingen in 1982 leden beide dan ook zware verliezen. Voor het eerst in haar geschiedenis won de VVD meer stemmen dan haar grote rivaal, de PvdA; in Noord-Holland werd ze zelfs de grootste partij.⁷⁰ Wiegel, die bij deze verkiezingen weer vaak in het land was opgetreden, besloot na dit succes de partijpolitiek vaarwel te zeggen. Op 16 april 1982 werd hij benoemd tot Commissaris van de Koningin in Friesland.

De partij vernieuwt zich

Wanneer men de jaren 1972-78 beschouwt als groeiperiode, kan men de vier volgende jaren zien als consolidatiefase. De talrijke nieuwe leden vroegen om politieke scholing en discussie, maar ook om vernieuwing van beginselen en verjonging van de partijtop; cynisch gezegd, ze moesten bezig gehouden worden.

Al in 1975 dienden enkele afdelingen voorstellen in om het beginsel-program op een aantal punten te herzien. Het hoofdbestuur reageerde eerst afwachtend. Het benoemde pas in 1978 een kleine commissie die onder voorzitterschap van Geertsema ging onderzoeken of het program van 1966 gedeeltelijk dan wel helemaal gewijzigd moest worden. In 1979 stelde de commissie voor niet alleen een nieuwe en beknopte beginselverklaring maar ook een nieuw beleidsprogram of Liberaal Manifest op te stellen. Daartoe werd de commissie uitgebreid, onder andere met de uit DS'70 afkomstige mevrouw Den Ouden-Dekkers.⁷¹

Eind 1979 bood de commissie een ontwerp-manifest aan, nadat zij in augustus al een beginselverklaring had ontworpen. In de winter van 1980 werden beide stukken in de afdelingen besproken en van amendementen en moties voorzien — ruim 4000 in totaal. Behandeling hiervan zou vier algemene vergaderingen vergen, drie

in 1980 en één ter afronding in december 1981. Het nieuwe program onderscheidde zich van het oude zowel naar vorm als naar inhoud. Individualisering en democratisering namen nu een belangrijke plaats in. De behoudende vleugel van de partij koesterde vrij veel bezwaren tegen beginselverklaring en manifest, maar kreeg slechts op enkele punten zijn zin. Zo werden aan de beginselverklaring artikelen toegevoegd over de 'vrije, gedecentraliseerde ondernemingsgewijze produktie' en de constitutionele monarchie, die de commissie niet nodig vond.⁷² Het verkiezingsprogram, dat bijna gelijktijdig in 1981 werd vastgesteld, week echter op een aantal punten af van het Liberaal Manifest. Geertsema wees met nadruk op die verschillen, tot ongenoegen van de partijtop.⁷³

Die partijtop werd in dezelfde jaren vernieuwd. De onvrede in het hoofdbestuur was na de bescheiden hervormingen van 1975 niet verdwenen. Volgens een kleine enquête onder bestuursleden en oud-bestuursleden begin 1979 functioneerde het bestuur 'maar matig'.⁷⁴ Vanuit de afdelingen en kamercentrales drong een aantal kritische geesten het hoofdbestuur binnen — zoals dat op nog grotere schaal ook in 1963 gebeurd was. Eén van de opposanten, J. Kamminga, werd in 1979 tot ondervoorzitter gekozen. Jan Kamminga (geboren 1947), makelaar in Groningen, vanaf 1972 partijlid en al in 1974 gemeenteraadslid, speelde sinds 1976 een actieve rol in het hoofdbestuur. In 1980 moest hij Korthals Altes wegens ziekte gedurende enige maanden vervangen en deed dat met zoveel verve dat hij daarna als diens opvolger gedoodverfd werd. Het hoofdbestuur stelde hem unaniem kandidaat in oktober van dat jaar, toen Korthals Altes aankondigde in 1981 niet opnieuw beschikbaar te zullen zijn als voorzitter. De algemene vergadering koos daarop bij acclamatie Kamminga tot voorzitter van de partij. Tegelijk met een nieuwe voorzitter koos de partij ook een nieuwe ondervoorzitter, penningmeester, een secretaris buitenland en zeven nieuwe hoofdbestuursleden. De Koster trad af als penningmeester vanwege zijn benoeming tot lid van de Raad van State en werd opgevolgd door De Monchy, die evenals Kamminga een kritische rol in het hoofdbestuur had gespeeld. Secretaris buitenland was een nieuwe functie, in 1980 voorgesteld door de afdeling Rotterdam. De meerderheid van het hoofdbestuur voelde er weinig voor, maar gaf na enige discussie toe aan de aandrang van onder meer de Commissie Buitenland.⁷⁵

Als ondervoorzitter werd mevrouw Tuijnman kandidaat gesteld en

gekozen. Men zocht bewust een vrouw, omdat die toen zwak vertegenwoordigd waren in de VVD-top. Aangezien de VVD in het verleden eerder en vaker dan andere partijen vrouwen in haar bestuur had gekozen maar nu achter liep bij anderen, zou men hier andermaal met de historicus Romein van een remmende voorsprong kunnen spreken. Het viel dan ook te verwachten dat de Organisatie Vrouwen in de VVD in deze periode meer druk op de partij zou gaan uitoefenen. Het bestuur van de vrouwenorganisatie ging zich strijdbaarder opstellen, vooral onder voorzitterschap van Liesbeth Tuijnman in 1977 en Aly van Wijngaarden-Terlouw (van 1977 tot 1982). Een enkele gekwelde manlijke partijgenoot schijnt daarom in deze periode wel eens de wens geuit te hebben 'die soepkippen achter het behang te plakken'.⁷⁶ De organisatie kreeg meer geld om de vrouwen te activeren en te scholen. Vier maal per jaar gaf ze een blad uit, *De Liberale Vrouw*, met een oplage van ruim 1200. Men zette zich minder dan voorheen af tegen de Rooie Vrouwen van de PvdA; naast hun socialistisch feminisme zag men ruimte voor een eigen 'liberaal feminisme'.⁷⁷ Er werd — in 1981 en 1982 — ook gesproken over een nieuwe organisatievorm voor de Vrouwen in de VVD, maar hierover zou pas in 1984 een besluit worden genomen.

Niet alleen vrouwen gingen zich meer roeren in de VVD in deze periode, ook de homofiele liberalen lieten van zich horen. Eind 1979 richtten zij in Amsterdam een werkgroep op die aanvankelijk door het hoofdbestuur met enige argwaan bekeken werd. Die argwaan werd (mede) gewekt door de rol die leden van de werkgroep in de Amsterdamse afdeling speelden. Zij voerden onder meer actie om de als linkse liberaal bekend staande Jacobse hoger op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen te krijgen; op plaats 26 leek hij toen lang niet zeker van zijn zetel. Tegenstellingen tussen deze groep (homofiele en ook heterofiele) jongeren en meer behoudende leden leidden in 1980 tot aftreden van het afdelingsbestuur.⁷⁸ Na met de homowerkgroep gesproken te hebben liet het dagelijks bestuur van de partij argwaan varen. Het hoofdbestuur installeerde in 1981 de werkgroep als landelijke adviescommissie (later Commissie Homo-aangelegenheden genoemd).

Terzelfder tijd was ook de JOVD weer in opkomst. Na een inzinking rond 1972 had zij in 1978 weer het ledental van de jaren zestig bereikt — circa 2000 — en zou zij in 1982 het 4000e lid inschrijven.⁷⁹

Het ledental van de partij zelf herstelde zich eveneens, na een inzinking rond 1980. In 1982 werd het hoogtepunt van 1978 nog iets overtroffen met 102.888 leden. Het aantal afdelingen steeg van 600 (in 1978) tot 624 in 1982. Daaronder vielen nu een aantal afdelingen in het buitenland, met name Brussel en omstreken, de Bondsrepubliek Duitsland en de Côte d'Azur in Frankrijk.⁸⁰ Met deze leden, hun financiële bijdragen en subsidie van de overheid ondernam de VVD anno 1982 veel meer activiteiten dan anno 1971. De betrokkenheid van de leden was duidelijk toegenomen, maar wellicht ten koste van de homogeniteit en slagvaardigheid van de partij.